

Smärre bidrag

Gnosjö

Gnosjö är ett riksbekant småländskt namn, nu främst känt som ett namn på en kommun och dess tätort, men till ursprunget troligen ett gårdnamn, som sekundärt gett namn åt en socken i Västbo härad. Det är ett namn på *-ryd* 'röjning' och eftersom det säkerligen är medeltida bör det från början ha betecknat ett medeltida nybygge, där bebyggelsen sannolikt etablerats samtidigt med att skogsmark röjts för odling (jfr Fridell 1992 s. 224 ff., 243 ff.). Äldsta belägg avser sockennamnet (jnnan *gnoxrydh* sokn 1397 14/4 Värnamo SRAp, jnnan *gnoxrydh* sokn 1403 2/2 Nydala SRAp, SDns 1 s. 209, j *gnoxrydh* sokn 1405 9/10 Vrigstad SRAp, SDns 1 s. 488) och visar att utgångsformen för tolkning av namnet är fsv. *Gnoxrydh* (för fler belägg och diskussion om namnets senare former i tal och skrift, se Fridell 2006 s. 50 f.).

Namnets förled har tidigare antagits innehålla ett sjönamn, syftande på Sjöarpasjön (Bertil Ejder i SU 11, 1949, sp. 869, Hallberg 1983 s. 36), vilket dock inte kan stämma eftersom gården *Gnosjö* inte ligger vid denna sjö utan i stället vid den lilla *Gnosjösjön*. Senast har Jan Agertz (2008 s. 97) föreslagit att förleden kan vara »[*]*gnogh*[/[*]*gnok* 'kulle, upphöjning' eller ett sjönamn [...] till **gnogh*/**gnok* 'kulle?' och *sio* 'insjö' (nu *Gnosjösjön*), syftande på den intilliggande kulle där kyrkan ligger». Själv har jag tidigare angett namnet som »dunkelt» (Fridell 1992 s. 63) och SOL (s. 100) ser innebörden av förleden som »oklar».

Många ord som börjar på *gn-* är ljudhärmande eller ljudsymboliska inom några olika semantiska fält. Flera verb avser (mer eller mindre missnöjt) läte: *gnata*, *gnola*, *gny*, *gnälla*, *gnöla*. Andra har grundbetydelser inom fältet 'gnida' eller 'nöta': *gnaga*, *gneta*, *gnida*, *gno*, *gnugga*. Det rekonstruerade ord **gnogh*/**gnok* som Agertz anför hör till en annan semantisk grupp, där *gn-* är en variant av det vanligare *kn-* i substantiviska ord som betyder 'klump, knöl' som i *knabb*, *knagg*, *knalle*, *knalt*, *knape*, *knatte*, *knoge*, *knop*, *knopp*, *knota*, *knubb*, *knut*, *knuta*, *knyla*, *knyte*, *knöl*. Hithörande ord på *gn-* i denna grupp kan troligen i stor utsträckning förklaras som resultat av (mer eller mindre dialektala) ljudutvecklingar *kn-* > *gn-*. Agertz tolkning av namnet *Gnosjö* kan därmed inte uteslutas, men har den grundläggande svagheten att ett ord **gnogh*/**gnok* med en sådan betydelse inte är belagt. Dessutom är höjden vid *Gnosjö* kyrka ganska obetydlig.

Jag vill därför föreslå en annan tolkning som utgår från den kända ljudutvecklingen *fs* > *ks* (varom se Elmevik 1967 s. 84 ff., Fridell 1997 s. 24 f.). Denna är belagd i ett antal ortnamn i Småland, Västergötland, Bohuslän, Dalsland, Värmland och Ångermanland och är »mycket vanlig» i norska ortnamn (Elmevik 1967 s. 85 f.). Från Västbo härad finns två tydliga exempel (Fridell 2006 s. 49, 105 f.): *Gaxås* i *Gnosjö*s grannsocken Anderstorp (Gaffzåassz 1539 jb, *gaxoss* 1549 jb) och *Stavshult* i Södra Unnarýds socken (Staffzhultt 1539 jb, *staxhuult* 1558 tl). Detta möjliggör att tolka namnet *Gnosjö* utifrån formen **Gnofsrydh*.

Det finns i svenska dialekter ett personbetecknande substantiv *gnover* eller *gnuver* med följande belägg (källa OSDs om inte annat anges):

gnover 'snål person', Virserums sn, Aspelands hd, Småland (ULMA 93:28–30, 1870-talet), *gnofver* 'snål och karg människa', Kalmar län (ULMA 93:26, o. 1850), *gnover* 'en vanligen snål person', Glömminge socken, Öland (ULMA 93:31, 1870-talet), *gnuver* 'snål människa, snåling', Södermanland (Björkviks sn) samt Västmanland (Rietz 1867 s. 204), *gnuver* 'gnidare, snålvarg', Hedemora, Garpenberg, By, Malingsbo, Norrbärke, Söderbärke, Dalarna.

Nära besläktade ordbildningar är:

gnove 'närig person', Kristianopel, Östra hd, Blekinge, *gnoare* 'en girigbuk', Trehörna sn, Lysings hd, Östergötland, *gnuder* 'gnidare', Loftahammars sn, Norra Tjusts hd, Småland, *gnuder* 'gnidare', Skuttunge sn, Bålinge hd, Uppland, *gnude* 'snålvarg, gnidig person', Börstils sn, Frösåkers hd, Uppland, *gnue* 'snål person' o.d. Skåne (frekvent i hela landskapet) samt sydvästra Småland (Angelstads och Berga socknar), *gnoing* 'arbetsam person och sparsam till ytterlighet', Norra Åsbo hd, Skåne, *gnoding* 'sparsam person', Kvidinge sn, Södra Åsbo hd, Skåne.

Till ordgruppen hör också adjektiven *gnoven* (östra Småland), *gnovig* (östra Småland), *gnuvug* (södra Dalarna, norra Västmanland, västra Uppland), *gnoen* (norra Skåne, sydöstra Småland), *gnuen* (norra Skåne), *gnoden* (nordöstra Småland), *gnodig* (norra Skåne, norra Småland), *gnudig* (Uppland), *gnudug* (Uppland) och *gnoende* (södra Östergötland) – alla med betydelser som 'snål, gnidig, sparsam' o.d.

Det kan inte råda någon tvekan om att den ovanstående ordgruppen utgår från verbet *gno* och ingår i ett större semantiskt mönster där verb med den konkreta betydelsen 'gno, gnida' sekundärt och metaforiskt får innebörden 'snåla, vara sparsam' som i *gnidare*, *gnidig* och *gnet*.

Ordet *gnover/gnuver* är alltså belagt – i företrädesvis äldre dialektkällor – från två olika områden, dels i östra Småland och på Öland, dels i östra Svealand inkl. södra Dalarna. Den geografiska spridningen tyder dels på att det är fråga om reliktområden av en tidigare större utbredning, dels på att ordet har en viss ålder och med relativt stor sannolikhet existerat redan i fornsvenskan under medeltiden (om bildningstypen med fornsvenska exempel, se Olson 1916 s. 1 ff.). Som en bildning till verbet *gno/gnu* bör formen ursprungligen ha varit **gnoer/*gnuer* med ett inskott av *v* som fonologiskt kan beskrivas som hiatusfyllande och fonetiskt som en diftongering av den långa vokalen *o/u* (jfr Lundström-Holmberg & af Trampe 1979 s. 59, 111, Engstrand 2004 s. 114).

Det är anmärkningsvärt att ordgruppens *u*-former som *gnuver* och *gnue* har en betydligt större geografisk utbredning än verbet i formen *gnu* 'gno' och återfinns dels i södra Dalarna, Västmanland, Uppland och Södermanland, dels i Skåne och sydvästra Småland, medan *o*-former som *gnover* endast är belagda i södra Östergötland, norra och östra Småland, Öland, Blekinge och sporadiskt i norra Skåne. Det dialektala verbet *gnu* 'gno' är begränsat till gränslandskapen mot Norge, från Bohuslän till Jämtland (Erlandsson 1972 karta V), men kan antas tidigare ha förekommit i nästan hela Norrland samt i norra Halland och sydvästra Västergötland (Erlandsson 1972 s. 65). Det är ovisst om utbredningen av *gnuver* etc. möjligen kan återspegla en tidigare ännu större utbredning av *gnu* eller om det finns andra förklaringar.

Jag tänker mig nu att en bonde i Gnosjö – kanske den förste nybyggaren – kallades t.ex. *Sven Gnover*, dvs. förutom sitt namn *Sven* (eller vad han nu hette) hade ett namntillägg *Gnover*. Om hans nybygge fick sitt namn efter honom kunde det bli antingen *Svensrydh* eller *Gnofsrydh*. Genitiv av *Gnover* blir *Gnofs*. Ett parallellfall är *Bosaryd* i Svenarums socken som utan tvivel fått sitt namn när *Erik Bose* köper gården 1310 (se Fridell 1992 s. 33; om *bose*, se Elmevik 1998).

Sådana namntillägg, vanligen kallade *tillnamn* eller (med en onöjaktig term) *binamn*, är ofta karakteriserande och inte alltid smickrande för den namngivne. Man får väl i allmänhet tänka sig att det är grannar eller andra utomstående som först kommer på namntillägget och att det sedan fäster sig så att den namngivne själv kan börja använda det.

En parallell till namntillägget *Gnover* är benämningen *Johannes Gnidher* som en borgare i Kalmar uppenbarligen känts vid och lystrat till (*Johannes* gniter 1412, *Joanus* gnider 1414, *Joanus* gnidher 1423 KTb s. 137, 139, 143). *Gnidher* måste vara en bildning till verbet *gnida* och också betyda 'snål eller sparsam person'.

Det finns faktiskt ett medeltida ortnamn i Småland som kan innehålla variantformen *gnuver* 'snål eller sparsam person', nämligen *Gnustorp*, Tutaryds sn, Sunnerbo hd (j gnuwthorp 1406 13/6 Rönäs SRap, SDns 1 s. 565, j gnwstorp 1407 7/1 u.o. SRap, SDns 1 s. 610). Dialektgeografiskt stämmer det att *gnuver* med *u* skulle finnas i sydvästra Småland (där *gnue* är belagt) medan *gnover* med *o* kan förväntas längre norrut i landskapet.

Litteratur

- Agertz, Jan, 2008: Om ortnamn i Jönköpings län. Jönköping. (Meddelanden från Jönköpings läns hembygdsförbund och Stiftelsen Jönköpings läns museum 77. Småländska kulturbilder 2008.)
- Elmevik, Lennart, 1967: Nordiska ord på äldre *kā-* och *kāk(s)-*. En etymologisk och ljudhistorisk undersökning. Uppsala. (Skrifter utg. av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 15.)
- 1998: Sv. dial. *bose* 'djävul', 'rackare', 'skräpuk', 'orm', 'snorklump' m.m. I: SvLm. S. 19–28.
- Engstrand, Olle, 2004: Fonetikens grunder. Stockholm.
- Erlandsson, Birgitta, 1972: Om växlingen *ū – ö* i ord av typen no. bru – sv. bro. Lund. (Lundastudier i nordisk språkvetenskap. Serie A:22.)
- Fridell, Staffan, 1992: Ortnamn på *-ryd* i Småland. Uppsala. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 60. Studier till en svensk ortnamnsatlas 15.)
- 1997: *Avöfs*. I: SOÅ. S. 21–28.
- 2006: Ortnamn i stilistisk variation. Uppsala. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 95.)
- Hallberg, Göran, 1983: Ortnamn i Småland. Stockholm.
- KTb = Kalmar stads tänkebok. Utg. av Ivar Modeer & Sten Engström. 1945–49. Stockholm. (Samlingar utg. av Svenska fornskrift-sällskapet 57.)
- Lundström-Holmberg, Eva & af Trampe, Peter, 1979: Elementär fonetik. En kurs i artikulatorisk fonetik. 2 uppl. Stockholm.

- Olson, Emil, 1916: De appellativa substantivens bildning i fornsvenskan. Bidrag till den fornsvenska ordbildningsläran. Lund.
- Rietz, Johan Ernst, 1867: Svenskt dialekt-lexikon. Ordbok öfver svenska allmogespråket. Malmö, Köpenhamn, Leipzig & London.
- SU = Svensk uppslagsbok. 2 uppl. 1–32. 1947–55. Malmö.

Staffan Fridell